

תוכן העניינים

- ט פתח דבר
- 1 מבוא
- 5 פרק ראשון: מרומה עד ספרד
רומאים, ביזנטינים, מוסלמים, נורמנים, הוהנשטאופן ואנזו 5; אראגון
וספרד 7
- 11 פרק שני: אלף השנים הראשונות
עת העתיקה 11; בימי ביזנטיון 15; שלטון האסלאם (ח"א) ומכתבי הגניזה 16;
מסים והיטלים (אסלאם) 24; שלטון האסלאם (ח"ב) 25; שיבה לשלטון הצלב:
סיציליה הנורמנית 27; בימי ההונשטאופן 34; ההפוגה לבית אנזו 37
- 40 פרק שלישי: היישובים היהודיים (ח"א)
- 47 פרק רביעי: מאזרחים רומאים לעבדי אוצר המלכות
רומה וביזנטיון 47; בשלטון האסלאם 48; בימי הנורמנים 49;
ההוהנשטאופן 54; בית אנזו 56
- 57 פרק חמישי: הקהילה היהודית (ח"א)
מרומה לאסלאם 57; בשלטון הנורמנים, הוהנשטאופן ובית אנזו 60
- 62 פרק שישי: חכמים ומשוררים
- 67 פרק שביעי: סוחרים ואחרים
סוחרי הגניזה 67; ספינות וספנות 68; מסחר ועסקים 71; הסחורות 73;
מרוגיריו לשארל הראשון 77; קהילה כפרית: מונטה סאן גיליאנו 79
- 81 פרק שמיני: בין הפטיש והסדן
הכיבוש של בית אראגון 81; המאה הארבע-עשרה 82; שני המלכים מרטינו 86;
אלפונסו הנדיב 90; מודיקה ונוטו 95; עוד פרעות ורצח 100

- 107 פרק תשיעי: יהודי המלך
 כתבי זכויות של יחידים 107; כתבי זכויות של הכלל וחנינות 110;
 כתבי זכויות ישנים וחדשים 113; יעקב שרכי (Xarchi) 118; כתבי זכויות
 נוספים 121; המלך גיובאני ויורשיו 123; הספרים הידועים לשמצה 126;
 כתבי זכויות אחרונים 129
- 133 פרק עשירי: מסים והיטלים
 האוצר 133; גיזיה, אוגוסטלה ויוס ביולציוניס (ius baiulacionis) 135;
 מסים ישירים אחרים 143; מסים בלתי ישירים 171; חלקם של היהודים
 במסים 179
- 185 פרק אחד-עשר: היישובים היהודיים (ח"ב)
- 223 פרק שנים-עשר: הגירות לסיציליה וממנה
 תנועת אוכלוסין 223; עלייה לירושלים 225
- 230 פרק שלושה-עשר: דמוגרפיה
- 239 פרק ארבעה-עשר: היהודים והחוק
 עבדי אוצר המלכות 239; מגן ושופט היהודים 241; הכנסייה 245; אות הקלון 246;
 עוד מחוקי הכנסייה 248; שליטה ישירה של הכנסייה 254; המשפט העברי 256;
 הדיין הכללי 258; בתי דין יהודיים אחרי הדיין הכללי 263
- 268 פרק חמישה-עשר: אל תהרגם פן ישכחו עמי
 התקפות יהודים על הנצרות 268; הטבלה לנצרות: מסדרי הנזירים הקבצנים 270;
 הדומיניקנים בטאורמינה ובשאר מקומות; האינקוויזיציה 273; המרות ומומרים 276
- 281 פרק שישה-עשר: הקהילה היהודית (ח"ב)
 ההתארגנות 281; תקנות ותפקידים 283; כספים ובחירות 290; מוסדות ובעלי
 תפקידים 294; מסים ומשמעת 297; שיתוף פעולה בין-קהילתי 299;
 שכבות חברתיות ומתחים 303
- 306 פרק שבעה-עשר: חינוך ותרבות
 מערכת החינוך 306; לשונות היהודים 311; חכמים וסופרים 313;
 כתבי יד וספרים 316; מנהגים ומסורות 320

325

פרק שמונה-עשר: הכלכלה

כללי 325; קרקע, משקים, כרמים ומטעים 326; יין וגבינה 330;
בשר, לחם ושמן 334; סוכר 339; טונה ודגים אחרים 343;
עורות ובורסקאות, ייצור נרות וצמר 346; המקצועות 348;
אמנויות ומלאכות: יצרני ברזל ונפחים/מסגרים, עור וסנדלרים,
אריגים וחייטים, צביעה וצובעים 353; מלח, דברי מתיקה, אלמוגים
ותכשיטים 357; בנאים, הובלה, נשק וכרייה, איגודים 361; פועלים,
שכר ועבדים 365; מסחר (1): מזון 368; מסחר (2): בדים, גדל"ן,
כסף ומסחר בינלאומי 374

389

פרק תשעה-עשר: הפרט והמשפחה

הנישואין 389; נדוניות 392; גירושין וריבוי נשים 394; צוואות 398;
הבית 408; פשעים ועונשם 412

416

פרק עשרים: הגירוש

צו הגירוש 416; הפרסום בסיציליה 423; הגירוש צעד אחר צעד (ח"א) 427;
התוכיר 428; הגירוש, צעד אחד צעד (ח"ב) 430; עוד תוכירים והחלטות 433;
הגירוש, צעד אחר צעד (ח"ג) 436; ראשית ההגירה 439; בקשות והוראות 443;
עוד הגירה והתעללויות 445; מס היציאה 448; הגירוש, צעד אחר צעד (ח"ד) 450;
אחרית יהודי סיציליה 450

459

סיכום

466

טבלאות

466

1. שליטים

468

2. משנים למלך ונשיאים

470

3. כסף, משקלות ומידות

474

4. חוזי נישואין ונדוניות

494

5. שכר ומשכורות

509

6. מחירים

524

ביבליוגרפיה:

מפות

41

1. סיציליה היהודית עד 1300

186

2. סיציליה היהודית בשלטון אראגון וספרד

196

3. קטניה, השכונה היהודית

204

4. מסינה, השכונה היהודית

208

5. פלרמו, השכונה היהודית

מבוא

החיבור שלפנינו מבוסס על 18 הכרכים של ספרי *The Jews in Sicily, Leiden-New York-Köln-Boston 1997-2010*. הוא סוקר את שנות נוכחותם של היהודים בסיציליה, למעלה מאלף במספר, בשלטונם של עובדי אלילים, נוצרים ומוסלמים. איתרתי ועיבדתי את התעודות, למעלה מ-40,000, מתוך מיליוני תעודות בארכיוני סיציליה וספרד, והגדלתי במידה ניכרת את אוצר המסמכים ההיסטוריים שפורסמו על ידי החוקרים שקדמו לי, ובראש ובראשונה האחים לגומינה (Lagumina). למרות זאת לא הספיקו לי שנות חיים של מחקר ארכיוני וסיועם של אמצעים מודרניים כדי לסיים את המלאכה. אני מעריך שעלה בידי לאתר את הרוב המכריע של התעודות ממקורות ממשלתיים ועירוניים. לעומת זאת היה עליי לוותר על חלק מהתיעוד המשפטי, בייחוד הנוטריוני. הוא מצדיק מחקר נוסף, אף על פי שאינני חושב שהוא ישנה באופן יסודי את ההיסטוריוגרפיה של היהודים בסיציליה.¹

חסרון מהותי פוגם בחיבור זה, והוא נעוץ בחלוקה הכרונולוגית של התיעוד. בעוד שהכרך הראשון של חיבורי הנזכר מנצל את רוב התעודות המתייחסות לאלף השנים הראשונות בקירוב של ההיסטוריה של היהודים בסיציליה, יתר 17 הכרכים דנים ב-210 השנים הנותרות של היסטוריה זו. זאת ועוד אחרת: מאה השנים הראשונות לשלטון אראגון סיפקו חומר תיעודי לשני כרכים, בעוד שמאה השנים האחרונות לנוכחות היהודים באי נתנו 15 כרכים שלמים. לשם השוואה: בעוד שקיימים מרווחי זמן ללא תיעוד בתקופות הקודמות לשלטון בית אראגון, הפסקות שנמשכו לעתים מאה שנים ויותר, זרם התעודות בימי אראגון הוא רצוף. עובדה זאת יש לשוות לנגד עינינו!

הספר מחולק לשני חלקים. החלק הראשון מכיל את הפרקים מן הראשון עד השביעי, והחלק השני את הפרקים מן השמיני עד העשרים. הסיבות לכך הן מעשיות בעיקרן. החלק הראשון הוא הקצר מבין השניים, מצויד בפחות תיעוד מחברו, אבל מקיף תקופה ארוכה יותר. החלק השני ארוך, עשיר יותר בתיעוד, אבל מקיף תקופה קצרה יותר.

ההיסטוריה של יהודי סיציליה היא בעיקרה חומרית. בכך היא שונה מזו של קיבוצים יהודיים רבים אחרים בעלי ממדים דומים בימי הביניים. בשנים שלפני הגירוש הגיע מספר היהודים באי ל-25,000 בקירוב, יותר ממצעית יהדות איטליה כולה. התעודות ממקורות פנימיים של הקהילות אבדו, ומעט מאוד שרד מן המורשת התרבותית והרוחנית של יהודי סיציליה. חסרים ברשומות היהודים באי גם מרבית המרכיבים של מה שכונה 'ההיסטוריה הבכיינית' של עם ישראל, פרט לתקופה האחרונה לפני שנסתם הגולל על יהדות זו. אותו דין חל על ידיעות בדבר

¹ סיכום פרסמתי במאמרי: *Prolegomena ad una storia degli ebrei in Sicilia*, pp. 15f.; *Sicily: A Millennium of Convivenza (or almost)*, pp. 105f.

חכמים וסופרים, שעליהם הייתה גאוותן של קהילות אחרות. מעט החכמים היהודים שהיו בסיציליה שגשגו מחוץ לגבולות האי, או שהיו זרים ועוברי אורח שהתגוררו בה זמנית. לא נודע דבר על יהודים סיציליאנים בתחומים כגון המוסיקה והריקוד, האומנויות ומרבית המדעים. היוצאים מן הכלל המעטים בתחום האומנויות היו צורפים ואולי סופרי סת"ם, והם באים ללמד על הכלל כולו. במדעים היו יוצאים מהכלל הרופאים, שדווקא היו מרובים יותר בסיציליה מאשר ברוב מקומות אחרים. היו בין הרופאים תלמידי חכמים, רבנים ודיינים, ומנהיגי קהילות שייצגו את אחיהם במשא ומתן עם השלטונות. כמו כן נמצאו בסיציליה מעט אסטרונומים ומתמטיקאים יהודים. רוב יהודי סיציליה היו בעלי מלאכה ואומנויות, סוחרים ופועלים, ובתוכם פועלים חקלאיים. בכך היו דומים ליהודי קהילות יהודיות רבות בארצות הים התיכון (ואולי עלו עליהם מספרית מבחינה זאת). מעטים מיהודי סיציליה היו אמידים או עשירים. רובם השתייכו לדלת העם. הואיל וכן, חיבור זה מתאר יותר מכול את חייהם של פשוטי העם. אופי המקורות ורבוגיותם בעיקר בימי אראגון וספרד אפשרו לי לתאר, לעתים בפרוטרוט, את חיי היומיום וענייני חולין של יהודי סיציליה בתקופה הנדונה. דבר זה נתאפשר במידה רבה הודות לניצול ארכיוני הנוטריונים. יש מי שביטל את ערכם של המסמכים בארכיונים אלה למחקר ההיסטורי הואיל והם מתארים רק פן צר של החיים, ואינם מייצגים נכונה את המציאות הסיציליאנית מסיבה זו או אחרת. בין כה ובין כה התועלת שבהם עולה בהרבה על ההסתייגויות הללו. גם בעניין זה שונה החיבור שלפנינו מרבות מן ההיסטוריות של היהודים בימי הביניים.

יש לשים לב לעוד מגבלה. חלק גדול מיהודי סיציליה חיו בימי אראגון-ספרד בטריטוריות שלא היו כפופות במישרין למלך. היו אלה האדמות של המלכה, הברונים וסליים אחרים. התעודות שהיו שייכות לקבוצות אלה אבדו ברובן, פרט לחלק מתעודות נחלת המלכה, שנשמרו בארכיון הכתר של אראגון בברצלונה, ואי אלו שרידים שבאו לידינו באופן מקרי, כגון מקצת תעודות של רוזני מודיקה. נכון שהמלך היה אדונם של הברונים ולעתים התערב בנעשה בטריטוריות שלהם, כולל עניין היהודים; אולם פרט לכך עשו הווסלים כעולה על רוחם גם ביחס ליהודים. קיימים סימנים רבים לכך שהיהודים נהנו וסבלו מאותם התנאים שהיו נהוגים לגבי היהודים בטריטוריות של המלך, אולם נראה שבעניין המיסוי נהנו יהודי הברונים מתנאים טובים יותר מאחיהם שהיו כפופים במישרין לכתר המלכות; ברם זו השערה סבירה בלבד, שאינה נתמכת בהוכחה תיעודית. עם זאת, בדברי על יהודי סיציליה, דרך כלל, אני מתכוון לכל יהודי האי, תוך ידיעה כי בעניין זה קיימות מגבלות מובנות.

כל ימי נוכחותם של היהודים בסיציליה הייתה מידה מסוימת של חיים שלווים משותפים (*convivenza*) בין המיעוט היהודי לבין הרוב הסובב אותם. יהודים ושאנים יהודים חיו בשכנות אלו לאלו, ולעתים קרובות זה חל גם על בתי התפילה שלהם. רק לפעמים, בעיקר לקראת סוף התקופה, הופרע השקט. רבות מן ההוראות והתקנות המפלגות והמשפילות של הכנסייה ביחס ליהודים נשארו אות מתה. עד כמה שאנו יודעים לא הייתה קיימת בדרך כלל שנאת יהודים חילונית, וההמון לא קם על היהודים, אלא אם כן הוסת על ידי הכמורה, או בעתות מלחמה ומרידות, למשל בתקופת כיבושו מחדש של האי בידי המלכים מרטינו (1392-1395) וכדומה. בעתות אלה במיוחד מצאה עצמה יהדות סיציליה בין הפטיש והסדן. יש לציין כי אחדים מן המנהיגים החילונים של סיציליה יצאו להגנת היהודים וניסו למנוע את ביצועו של צו

הגירוש, או לפחות להמתיק במקצת את חומרתו. הצו 'יובא' לסיציליה מספרה. הסיבות שהביאו כביכול לפרסומו לא היו רלוונטיות לסיציליה. אבל זה לא עניין את 'המלכים הקתוליים'. בתוך יממה, אחרי חיים שנמשכו יותר מאלף שנים, נעקרו יהודי סיציליה ללא שמץ של רחמנות ממקומות מושבותיהם, בדומה לאחיהם הספרדים, וגורשו בהמוניהם לארץ זרה; ושם נמכרו רבים לעבדים, ואחרים נימקו. מיעוט נשאר באי והמיר את דתו, אבל לבלי הועיל. לא עבר זמן רב והם נלכדו ברשת האינקוויזיציה הספרדית האכזרית. רוב הפליטים באו לדרום איטליה ולא־מפריה העות'מאנית. שם הם התמזגו בקבוצות יהודיות אחרות, אבל אי אלו סימני היכר מיוחדים להם נתקיימו בהם עד סמוך לימינו.

בחיבור שלפנינו ניסיתי לטפל בתולדותיהם של היהודים בסיציליה לדורותיהם. כלולים בהן היחסים עם המלכות, עם השליטים הפאודליים, עם הערים ועם הכנסייה, ומעמדם של היהודים בהקשר לכל אלה. כמו כן השתדלתי לברר את מספרי אוכלוסין, תפוצת היישובים היהודיים, הפעילות הכלכלית, חיי הפרט והמשפחה, חינוך ותרבות, וכיוצא באלה הדברים. נדמה לי כי מעלה גדולה יש במתודיקה שבה הצגתי את הדברים. לפני הקורא מונחות כל התעודות המשמשות בסיס לנרטיב שלי. בעזרתן המבקשים לחלוק עליי מזומנים לעשות כן.

* * *

בלכתי בדרכו של מורי ורבי, יצחק בער המנוח, אני נמנע בדרך כלל מוויכוח עם אלה שקדמו לי. אני מביא את דבריהם בהערות והקורא רשאי לשפוט על פי הבנתו. על מנת להימנע מהארכת יתר של ההערות ציטטתי רק הבאות הכרחיות, ובעיקר הפניות לתיעוד. הבאות נוספות מקומן לצדי התעודות במקומן וברשימת הפרסומים (הביבליוגרפיה). נמנעתי מלהביא, או לפחות צמצמתי למינימום רמזים לפרסומים בעלי דגש אנטי־יהודי מובהק, כגון Di Giovanni, *Ebraismo*. כמו כן השתדלתי להתנזר מאחזות מן האפנות הנפוצות בקרב ההיסטוריונים של ימינו, יהודים ושאינם יהודים, או מכפיית מונחים ומושגים אנכרוניסטיים על תקופה שלגביה אינם תקפים. בסך הכול שאפתי להתקרב לאמת ככל האפשר, תוך שאני מנווט בדרך אמצעית, ככל שהדבר ניתן, בין 'האמת ההיסטורית הגמורה', שאינה בת השגה, ובין 'היעדר הרלוונטיות של ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה' האבסורדי.